

Anna Dąbrowska  
ORCID: 0000-0002-5542-4308  
Uniwersytet Jagielloński

Justyna Kusztal  
ORCID: 0000-0001-9493-7504  
Uniwersytet Jagielloński

Małgorzata Turczyk  
ORCID: 0000-0003-4095-9294  
Uniwersytet Jagielloński

# Proces readaptacji społecznej skazanych na przykładzie programu „Teatr, mama, tata i ja” w świetle analizy dokumentów<sup>1</sup>

## ABSTRAKT

W artykule wykorzystano metodę analizy dokumentów. Materiałem do analizy były dokumenty programu readaptacji społecznej skazanych, polegającego na nawiązywaniu i wzmacnianiu więzi pomiędzy rodzicami a dziećmi. W artykule opisano cele programu, metody

**SŁOWA KLUCZOWE**  
resocjalizacja  
skazanych, prawo  
dziecka do kontaktu  
z rodzicem, Konwencja  
o prawach dziecka,  
dzieci osadzonych  
rodziców

<sup>1</sup> Program „Teatr, mama, tata i ja” został opisany w dwóch artykułach naukowych i w jednym z rozdziałów książki: Dąbrowska, Kusztal, Turczyk (2019); Dąbrowska, Kusztal (2019); Dąbrowska (2017). Artykuł niniejszy jest skróconą wersją artykułu opublikowanego w „Archiwum Kryminologii” (2019, t. 41, nr 2), przy czym przedmiotowy program przedstawiono obecnie w perspektywie pedagogiki resocjalizacyjnej i procesu readaptacji społecznej skazanych, pomijając, poza koniecznością wymaganych wyjaśnień, aspekty prawne, szczególnie w odniesieniu do prawa dziecka do kontaktów z rodzicem w świetle polskich i międzynarodowych regulacji prawnych.

wykorzystywane podczas jego realizacji oraz sposoby ewaluacji i jej wyniki.

Materiał badawczy poddany analizie stanowią dokumenty zastane, przygotowane w procesie tworzenia i realizacji oraz ewaluacji programu, takie jak scenariusze zajęć, ankiety ewaluacyjne oraz arkusze obserwacyjne z lat 2016-2018.

Artykuł opisuje innowacyjny program readaptacji osób osadzonych w zakładzie penitencjarnym, którego celem jest budowanie i wzmacnianie więzi między rodzicami a dziećmi. Współczesne programy readaptacji społecznej skazanych bazują na podstawowych środkach resocjalizacji wymienionych w art. 67, §3 Kodeksu karnego wykonawczego z 1997 roku, w którym utrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym wymienione jest obok nauki, pracy, zajęć kulturalno-oświatowych i sportowych oraz terapii. Program „Teatr, mama, tata i ja” opiera się na współczesnym podejściu kognitywno-behawioralnym w psychologii i terapii, czerpie też z podejścia wielosystemowego w terapii środowiskowej. Natomiast w kontekście ochrony praw dziecka oraz ochrony praw skazanych zapewnienie kontaktów między rodzicami aresztowanymi lub odbywającymi karę pozbawienia wolności a ich dziećmi jest obowiązkiem instytucji penitencjarnej.

## Wprowadzenie

Kontakt z rodziną i bliskimi krewnymi, w szczególności z dziećmi, jest istotnym czynnikiem ochronnym w procesie adaptacji społecznej, mającym na celu zapobieganie recydywie. Ponieważ prawa dzieci do kontaktu z rodzicami należą do katalogu podstawowych praw dziecka, chronionych przez Konwencję o prawach dziecka z 1989 roku, wykonywanie tego prawa spoczywa na rodzicach, opiekunach i instytucjach, które są zobowiązane do działania w najlepszym interesie dziecka. Z drugiej strony, prawa więźniów wpisują się w powszechną ochronę praw człowieka, a szczególowe regulacje chroniące ich prawa do kontaktów zostały zabezpieczone przez przepisy różnych dokumentów ONZ i prawo europejskie. Program resocjalizacji osób odbywających karę pozbawienia wolności w Areszcie Śledczym w Kielcach jest zgodny z obowiązującymi normami prawnymi i nowoczesnym podejściem w szacowaniu ryzyka recydywy.

## Dzieci i rodzice w społecznych programach readaptacyjnych

Kontakt z rodziną i krewnymi w procesie resocjalizacji jest jednym z najsilniejszych czynników ochronnych w ramach strategii zapobiegania przestępczości powrotnej, omawianej w tradycyjnej polskiej pedagogice resocjalizacyjnej i profilaktyce społecznej (Barczykowska, Dzierżyńska-Breś, Muskała 2015), a także w świetle współczesnych analiz praktyki opartej na dowodach.

Wyniki badań wyraźnie potwierdzają, że utrzymywanie relacji z rodziną i krewnymi jest wskaźnikiem, który należy uwzględnić w procesie szacowania ryzyka recydywy (Andrews, Bonta, 2006). Pokazują one również istotną rolę utrzymywania w procesie resocjalizacji relacji z rodziną, zwłaszcza z dziećmi (Gendreau, Little, Goggin 1996). Jednocześnie wyniki badań naukowych opartych na metaanalizach pozwalają stwierdzić, że posiadanie dzieci może być jednym z czynników wysokiego ryzyka recydywy wśród mężczyzn odbywających wieloletnie kary, co wiąże się ze skutkami utraty kontaktu z dzieckiem w czasie pobytu w areszcie. Wydaje się, że zakłady karne wzmacniają poczucie bycia „złym ojcem” w ogóle, jakie większość z osadzonych w zakładach karnych miała jeszcze przed pójściem do więzienia (Liem, Garcin 2014). Wnioski płynące z opublikowanej w latach 1991–2014 metaanalizy 10 badań na temat kontaktów więźniów z rodziną potwierdzają, że wizyty członków rodziny mają wpływ na samopoczucie skazanych, a także na wzrost lub spadek naruszeń regulaminu zakładu karnego czy też przestępczość powrotną (De Claire, Dixon 2015). Wszystkie brane pod uwagę w metaanalizie badania były badaniami typu *case-control* i badaniami kohortowymi i cechowały się różną jakością metodologiczną, ale można wskazać, że wizyty członków rodziny redukowały objawy depresyjne u kobiet i nieletnich oraz liczbę zachowań sprzecznych z regulaminem zakładu karnego. Tylko jedno badanie o wysokich standardach metodologicznych jednoznacznie pozwala przyjąć, że utrzymywanie kontaktu z rodziną redukuje przestępczość powrotną w przypadku osadzonych mężczyzn (De Claire, Dixon 2015; Poehlmann, Dallaire, Booker Loper 2010).

Prawa osób skazanych, w tym prawo do kontaktu z rodziną i życia prywatnego, wolność od tortur lub niehumanitarnego, poniżającego traktowania i karania, a także wolność sumienia i wyznania, są chronione

przez ogólne zasady praw człowieka. Kontakt z rodziną i światem zewnętrznym jest gwarantowany skazanym przez postanowienia Wzorcowych reguł minimalnych dotyczących postępowania z więźniami z 1957 roku (Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners... 1957). Reguła 37 stanowi, że „Więźniowie mają możliwość – pod niezbędnym nadzorem – komunikowania się w regularnych odstępach czasu z rodzinami i godnymi szacunku przyjaciółmi, zarówno korespondencyjnie, jak i poprzez przyjmowanie wizyt”. W latach 70. XX wieku w ślad za regulacjami ONZ ruszyło ustawodawstwo europejskie wprowadzając w 1973 roku Wzorcowe reguły minimalne traktowania więźniów (Council of Europe, Committee of Ministers, Resolution 73 (5). Standard minimum rules for the treatment of prisoners 1973). Zasady te miały podobny charakter do przepisów ONZ i zapewniały skazanym prawo do regularnych kontaktów z rodziną. Europejskie Reguły Więzienne z 1987 roku nie zmieniły żadnego z poprzednich przepisów dotyczących kontaktów osadzonych z rodzinami (Council of Europe, Recommendation No. R (87) 3 of the Committee of Ministers 1987), jednak w nowej wersji z 2006 roku wprowadzono zasadę, zgodnie z którą kontakty rodzinne powinny być dozwolone w możliwie najkrótszym czasie za pośrednictwem różnych środków komunikacji. Wszelkie odstępstwa od tej zasady muszą być uzasadnione, muszą też umożliwiać dopuszczalny minimalny poziom kontaktu (Council of Europe, Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe to the member states Rec (2006)2 – Zasada 24.1 i 2; Wedeł-Domaradzka, 2016: 305). Nadzór nad korespondencją musi być również uzasadniony podejrzeniem, że jej treść może być nielegalna (Council of Europe, Commentary to Recommendation Rec (2006)2 – Komentarz zasady 24; Wedeł-Domaradzka, 2016: 305). Od lat 80. XX wieku można zauważyć w dokumentach europejskich coraz większe zaangażowanie społeczeństwa w wykonywanie środków karnych i obejmowanie różnych grup skazanych szczególnymi regulacjami. Wśród nich są cudzoziemcy, więźniowie długoterminowi i kobiety. W 1981 roku przepisy Rady Europy wprowadziły preferencyjną formę wizyt rodzinnych, ponieważ mają one pozytywny wpływ „na stabilność emocjonalną i poczucie obowiązku więźniów”. Postuluje się także najmniej restrykcyjne podejście do wizyt, w tym „widzeń intymnych” (Wedeł-Domaradzka 2016: 306). Wprowadzono również

nowe wytyczne w odniesieniu do skazanych kobiet, doprecyzowując, że skutkami pozbawienia wolności matek nie powinny być dotknięte ich dzieci. Najważniejsze z nich to zalecenie z 1997 roku (Council of Europe, Recommendation 134 [1997] of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe), w którym stwierdza się, że kara pozbawienia wolności ma negatywne konsekwencje dla rodziny, zwłaszcza gdy więźniowie pozbawieni są praw rodzicielskich i całkowicie tracą kontakt ze swoimi dziećmi (Wedel-Domaradzka 2016: 306). W zaleceniu stwierdza się, że „Komitet Ministrów powinien zachęcić państwa członkowskie do poprawy warunków, w jakich odbywają się odwiedziny członków rodzin, w szczególności do stworzenia miejsc, w których odbywający karę pozbawienia wolności i ich najbliżsi mogliby przebywać sami” (Wedel-Domaradzka 2016: 308).

Polskie regulacje normatywne sytuują utrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym wśród podstawowych środków resocjalizacji penitencjarnej (Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy, art. 67 §3). Zakres i sam sposób realizacji kontaktów skazanego z rodziną jest zależny od typu zakładu karnego (otwarty, półotwarty i zamknięty), od rodzaju zakładu karnego (dla młodocianych, skazanych po raz pierwszy, recydywistów penitencjarnych, kobiet, odbywających karę aresztu wojskowego) oraz od regulaminu wewnętrznego danego zakładu karnego (Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy, art. 69–70). I tak, w zakładzie typu zamkniętego skazany ma prawo do kontaktu dwa razy w miesiącu (w odniesieniu do skazanych młodocianych – trzy razy w miesiącu), w zakładzie typu półotwartego – trzy razy w miesiącu (w odniesieniu do młodocianych przebywających w zakładzie typu półotwartego niezależnie od wieku cztery razy w miesiącu). Bez ograniczenia można korzystać z prawa do kontaktu w zakładzie karnym typu otwartego. Generalnie widzenie trwa 60 minut i odbywa się we wspólnej sali. Widzenia ze skazanym mogą odbywać się z udziałem nie więcej niż dwóch osób dorosłych, przy czym liczba dzieci nie jest ograniczona, ale mogą one uczestniczyć w widzeniu z osadzonym członkiem rodziny tylko z opiekunem (Rzecznik Praw Obywatelskich 2019: 5). Prawo do kontaktów reguluje art. 105 §1, Kodeksu karnego wykonawczego, który mówi o prawie do kontaktów i utrzymywania więzi z rodziną i osobami bliskimi przez widzenia, korespondencję, rozmowy telefoniczne, paczki, przekazy pieniężne,

a w uzasadnionych wypadkach, za zgodą dyrektora zakładu karnego, również przez inne środki łączności. Od 2014 roku więźniowie mają możliwość korzystania ze Skype'a (Krakowska 2019). Osoby najbliższe to dla skazanego członkowie jego rodziny: rodzice, rodzeństwo, małżonek, dzieci (również adoptowane), dziadkowie, pradiadkowie, wnuki i prawnuki oraz osoba pozostająca we wspólnym pożyciu (Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, art. 115, §11). Zgodnie z polskim prawem, w związku z regulacjami międzynarodowymi skazany lub jego rodzina mają prawo wnioskować, aby skazany z ważnych względów rodzinnych odbywał karę w zakładzie karnym położonym niedaleko jego miejsca zamieszkania lub w pobliżu placówki opiekuńczo-wychowawczej, w której przebywa jego dziecko (Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy, art. 87a, art. 100, art. 105, §1 i §3, art. 165, §1).

Nie ulega wątpliwości, że mury zakładu karnego stanowią skrajnie niekorzystne środowisko wychowawcze dla dziecka. Równocześnie prawo osadzonego rodzica do kontaktów z dzieckiem jest zagwarantowane prawem międzynarodowym i regulacjami krajowymi i nie powinno być ograniczane bez szczególnego uzasadnienia.

## Prawo dziecka do kontaktu z rodzicem przebywającym w zakładzie karnym

Dla omawianego zagadnienia ważny kontekst znaczeniowy stanowi próba spojrzenia na kwestię realizacji osobistej styczności dziecka i rodzica osadzonego w zakładzie karnym. Problematykę tę ukazać chcemy jednak od strony uprawnień i zabezpieczenia dóbr osobistych przede wszystkim samego dziecka. Problematyka prawa do kontaktów z dzieckiem podlega swobodnemu kształtowaniu normatywnemu w ramach ustawodawstw poszczególnych krajów (Justyński 2011: 145–148). Już choćby sam aspekt terminologiczny stosowany w języku prawnym, stanowiący o prawie do kontaktów z dzieckiem czy proklamującym Konwencję w sprawie kontaktów z dziećmi, w której przyjęto definicję kontaktu jako „[...] pobyt dziecka przez określony czas albo jego spotkanie z osobą najbliższą, z którą dziecko stale nie mieszka” (Council of Europe, Convention on Contact concerning Children [2003], art. 2) przenosi

punkt ciężkości stosunków rodzinno-prawnych w stronę dorosłego, akcentując tym samym jego prawa i obowiązki. Uwagę na ową niesymetryczność zwrócił Sąd Najwyższy, stwierdzając, że w przypadku stosunków między rodzicami a dziećmi „[...] mamy do czynienia ze stosunkiem szczególnego rodzaju, w którym dzieci są podporządkowane rodzicom. Stosunek rodziców do dzieci cechuje swego rodzaju nadrzędność (Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 26 stycznia 1973 r., nr 7–8, poz. 118), chociaż w literaturze przedmiotu podkreśla się, że to interes dziecka ma być zawsze nadrzędny w stosunku do interesu rodzica bądź rodziców” (Stadniczeńko 2015: 89).

Współcześnie bezsporne wydaje się, że w tym szczególnym przez nas omawianym przypadku dziecko, którego rodzic lub rodzice pozostają osadzeni w zakładzie karnym, jest podmiotem praw człowieka w ogóle, jak i w szczególności podmiotem praw przynależnych dzieciom i konkretnie dziecku w szczególnej sytuacji życiowej związanej z osadzeniem rodzica w zakładzie karnym. To właśnie z uwagi na fakt niedojrzałości psychofizycznej dziecka i szczególny okres jego rozwoju, w którym przychodzi mu doświadczyć trudnej sytuacji związanej z przestępczością i karą pozbawienia wolności rodziców, dzieci osadzonych rodziców powinny być traktowane z poszanowaniem przysługujących im praw człowieka oraz z należytą dla ich potrzeb uwagą (Council of Europe, Recommendations CM/Rec [2018]5 of the Delegates of Ministers: V), jak i z uważnością w rozpoznawaniu ich najlepiej pojętego interesu. W doktrynie nieustannie poszukuje się znaczeń tych pojęć. W kontekście wielości stanowisk teoretycznych przyjęło się uważać, że dobro dziecka traktować należy jako dyrektywę stosowania prawa, kryterium oceny przy podejmowaniu decyzji w sprawach dziecka oraz rozstrzygania kolizji interesów dziecka i innych osób, zwłaszcza rodziców (Stojanowska 1999: 82–87; Winiarz 1965: 65–81; Kuształ 2018: 145–198; Krupa-Lipińska 2016: 7–27 i inni). To ważny aspekt, bowiem kontakty z bliskimi należą właśnie do kategorii dóbr osobistych człowieka/dziecka (Grudzińska 2000: 14), jak również do kategorii wolności człowieka/dziecka (Justyński 2011: 131) – czyli wolności do utrzymania kontaktów z osadzonym rodzicem, a jako takie, nierealizowane mogą naruszać inne dobra osobiste dziecka, jak na przykład życie prywatne (Holewińska-Łapińska 2008: 120), rozwój bez znamion stygmatyzacji czy dyskryminacji wynikających z samego faktu osadzenia rodziców w zakładzie

karnym (Council of Europe, Recommendations CM/Rec [2018]5 of the Delegates of Ministers: VIII). Zatem ochrona dobra osobistego dziecka w formie więzi rodzinnej musi być zagwarantowana w każdym przypadku, w którym kontakt z najbliższymi jest zgodny właśnie z dobrem dziecka.

Problematyka prawa dziecka do styczności z bliskimi uregulowana przez ustawodawcę nie przewiduje specjalnej ochrony dla dzieci osób osadzonych w zakładach karnych. Osoby bliskie dziecku mogą w ramach dochodzenia swoich praw do kontaktu z dziećmi wybrać kilka chroniących je instrumentów prawnych na gruncie Kodeksu cywilnego i ochrony dóbr osobistych, bądź odwołując się do regulacji Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego i orzecznictwa Sądu Najwyższego. Jeśli te drogi okażą się nieskuteczne, mogą także skorzystać z ochrony w zakresie prawa międzynarodowego i dochodzić swoich roszczeń w ramach procedur międzynarodowych konwencji. W każdym natomiast przypadku, zgodnie z art. 23 Kodeksu cywilnego, dobra osobiste pozostają pod ochroną prawa cywilnego, niezależnie od szczególnej ochrony przewidzianej w innych przepisach. Tymczasem samo dziecko osoby osadzonej, jako podmiot tych samych praw człowieka, w zasadzie nie może samo skutecznie żądać ochrony swoich praw do kontaktu z rodzicem. Jego brak lub ograniczona zdolność do czynności prawnych (Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, art. 12, 15) oraz ograniczona przepisami Kodeksu postępowania cywilnego zdolność procesowa uniemożliwiają mu zasadniczo dochodzenie przewidzianych prawem roszczeń w zakresie kontaktów z najbliższymi lub, jeżeli to nie leży w jego najlepiej pojętym interesie, również skuteczne uchylenie się od realizowania owego prawa do kontaktów. W jego imieniu dobro to powinni zabezpieczyć przedstawiciele ustawowi (Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego, art. 66, Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, art. 98, §1), jednak to właśnie często oni naruszają owo dobro dziecka, np. nie realizując orzeczenia sądu w sprawie kontaktów i trudno oczekiwać od nich skutecznej ochrony interesów dziecka. W takiej sytuacji reprezentowanie praw dziecka zabezpieczyć można ustanawiając kuratora (Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy), który może dochodzić owych uprawnień małoletniego. Powództwo w zakresie ochrony dóbr osobistych dziecka może również wytoczyć prokurator bądź też samo



dziecko po osiągnięciu pełnoletności. Dziecko może także żądać zadośćuczynienia za pozbawienie go kontaktu z bliskimi osobami w okresie dzieciństwa (Grudzińska 2000: 14–18). W praktyce jednak takie rozwiązanie nie zabezpieczy faktycznie dobra dziecka tu i teraz, w konkretnych trudnych realiach życia dziecka rodziców osadzonych w zakładzie karnym. Być może najlepszym rozwiązaniem byłoby zabezpieczenie tego prawa poprzez wyraźne stwierdzenie w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym, że wykonywanie praw z zakresu władzy rodzicielskiej, a w szczególności prawa do kontaktów z dzieckiem i dziecka z rodzicami, powinno się odbywać z poszanowaniem zasady ochrony dóbr osobistych dziecka. W konsekwencji należałoby przygotować stosowną procedurę prawną umożliwiającą dziecku o ograniczonej zdolności procesowej wystąpienie na drogę sądową w celu ochrony swoich dóbr osobistych, które mogą być naruszane również przez rodziców czy opiekunów prawnych (Grudzińska 2000: 16; Cissek 1990: 27–40).

Doprecyzowanie zasad ochrony dóbr osobistych dziecka w formie kontaktów z najbliższymi osadzonymi w zakładzie karnym odnaleźć możemy w przyjętych w dniu 4 kwietnia 2018 roku Podstawowych zasadach sformułowanych przez delegatów Komitetu Ministrów dla państw członkowskich, dotyczące dzieci rodziców osadzonych w zakładzie karnym (Council of Europe, Recommendations CM/Rec [2018]5 of the Delegates of Ministers):

1. Przy podejmowaniu decyzji, które mogą mieć wpływ na te dzieci, powinna być im zapewniona możliwość bezpośredniego lub pośredniego wysłuchania ich stanowiska.
2. W przypadkach, w których rozważa się zastosowanie kary pozbawienia wolności, powinno się wziąć pod uwagę najlepiej pojęty interes wszystkich dzieci, które mogą zostać dotknięte tym wyrokiem.
3. W każdym przypadku pozbawienia rodzica wolności szczególny nacisk powinien zostać położony na skierowanie rodzica do jednostki położonej w bliskiej odległości od miejsca, w którym przebywa dziecko.
4. Administracja więzienna przy przyjęciu zatrzymanych do jednostki penitencjarnej powinna dążyć do zebrania oraz zweryfikowania wszelkich właściwych informacji dotyczących ich dzieci.

5. Władze krajowe powinny dążyć do zapewnienia organom państwowym oraz organizacjom pozarządowym wystarczających środków do zapewnienia wsparcia dzieciom osadzonych rodziców oraz ich rodzinom w celu umożliwienia im skutecznego radzenia sobie z ich specyficzną sytuacją i szczególnymi potrzebami, w tym także poprzez zapewnienie wsparcia logistycznego i finansowego w przypadkach, w których jest to konieczne, celem umożliwienia podtrzymywania kontaktów.
6. Wszystkim członkom personelu zaangażowanego w kontakt z dziećmi i z ich osadzonymi rodzicami powinno się zapewnić odpowiednie szkolenie w zakresie strategii, polityk i praktyk związanych z postępowaniem z dziećmi.

Wzmocnienie ochrony praw podmiotowych dziecka w zakresie możliwości dochodzenia przez nie samo lub przez realne przedstawicielstwo osób trzecich jego prawa do styczności z rodzicem wydaje się konieczne dla zabezpieczenia pełnej realizacji podstawowego prawa dziecka – prawa do kontaktu z bliskimi. Zasady te realizuje bezsprzecznie w praktyce opisany niżej program readaptacji społecznej osadzonych w Areszcie Śledczym w Kielcach.

### Program „Teatr, mama, tata i ja” w procesie readaptacji społecznej osadzonych

Program readaptacyjny pt. „Teatr, mama, tata i ja” został zrealizowany w okresie od 2015 roku do grudnia 2019 roku przez zespół Teatru Lalki i Aktora „Kubus” i pracowników Aresztu Śledczego w Kielcach przy wsparciu finansowym Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz kilkunastu instytucji publicznych i podmiotów prywatnych funkcjonujących w środowisku lokalnym. Od początku programu w 2015 roku zaangażowało się w niego kilkunastu partnerów, m.in. instytucje samorządowe (Urząd Miasta Kielce) oraz organizacje pozarządowe, instytucje wspierające rodziny, dzieci i młodzież w środowisku lokalnym, takie jak: Świętokrzyskie Centrum Profilaktyki i Edukacji w Kielcach oraz dofinansowujące program lokalne podmioty gospodarcze (Kowalska 2018). Inicjatywa ta jest przykładem podejścia wielosystemowego w lokalnym systemie zapobiegania marginalizacji i powtórnej przestępczości.

Adresatami programu readaptacyjnego było kilka grup odbiorców: dzieci i młodzież, rodzice (matki i ojcowie) odbywający karę pozbawienia wolności, opiekunowie prawni dzieci pozostający na wolności oraz pracownicy miejscowego aresztu śledczego (służba więzienna), animatorzy i artyści Teatru Lalki i Aktora „Kubus” w Kielcach. Od 2017 roku w programie uczestniczyli również przedstawiciele środowisk naukowych.

Początki realizacji programu to rok 2015, kiedy to kilkanaście osadzonych w areszcie śledczym kobiet unikało kontaktów ze swoimi dziećmi podczas odbywania kary. Dzieci osadzonych w wieku od roku do kilkunastu lat przebywały w rodzinach zastępczych spokrewnionych lub niespokrewnionych bądź też w placówkach opiekuńczo-wychowawczych i korzystały z regulaminowych widzeń z matkami. Natomiast szczególnie trudna sytuacja dotyczyła tych rodzin, w których matki samodzielnie rezygnowały z kontaktów, aby unikać stresu związanego z przebywaniem dziecka w skrajnie niekorzystnym środowisku i niwelować ryzyko jego stygmatyzacji. Wówczas administracja aresztu śledczego wraz z przedstawicielami lokalnego świata kultury zainicjowała praktykę kontaktów matek i ojców z dziećmi poza murami aresztu.

Pierwszą grupę rekrutowaną do programu stanowiły 34 osoby (5 osadzonych kobiet, 3 mężczyźni, 15 dzieci oraz 12 opiekunów – ze względów bezpieczeństwa). Rekrutacja uczestników do projektu podlegała pewnej procedurze i była przeprowadzona bezpośrednio przez Areszt Śledczy w Kielcach. Do udziału w programie na zasadach dobrowolności skierowano osoby odbywające karę pozbawienia wolności w systemie programowego oddziaływania w warunkach zakładu typu półotwartego, które były rodzicami dzieci w przedziale wiekowym od 2 do 15 lat (Kowalska 2016: 6).

Pierwszą podgrupę stanowiły dzieci pochodzące z rodzin niepełnych, z których jedno z rodziców odbywało karę pozbawienia wolności, co wiązało się z mocno ograniczonym kontaktem między dzieckiem i rodzicami.

Drugą podgrupę stanowiły dzieci, które wprawdzie miały oboje rodziców niepozbawionych wolności, ale karę pozbawienia wolności odbywał ich bliski krewny. Kolejnymi adresatami programu byli skazani i skazane odbywający karę pozbawienia wolności w Areszcie Śledczym w Kielcach. Kobiety posiadały od jednego do troje dzieci,

ale ich zachowania wobec dzieci, obserwowane w procesie ewaluacji, wskazywały na słabe więzi. Natomiast mężczyźni objęci programem do czasu zaangażowania w program nie utrzymywali kontaktów ze swoimi dziećmi. Było to spowodowane najczęściej odległym miejscem zamieszkania lub brakiem możliwości regulaminowych widzeń realizowanych na podstawie Kodeksu karnego wykonawczego z 1997 roku i obowiązującego regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności z 2016 roku (Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy; Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości 2016).

Natomiast trzecią grupę adresatów stanowili funkcjonariusze służby więziennej, którzy – jako osoby nadzorujące i wychowawcy osób skazanych – mieli szansę na zmianę postrzegania swoich funkcji w procesie resocjalizacji i readaptacji skazanych i nabycie nowych kompetencji.

Główne cele programu nakierowane były na wsparcie i wzmacnianie funkcji społeczno-opiekuńczych rodzin, w których jedno z rodziców odbywało karę pozbawienia wolności, gdyż, jak wskazano wcześniej, kontakty z rodziną, a szczególnie kontakty osadzonych z dziećmi są czynnikiem chroniącym w procesie ich readaptacji społecznej. Szczegółowe cele programu ulegały zmianom w toku jego realizacji, ze względu na wyniki ewaluacji formatywnej prowadzonej podczas kolejnych edycji oraz ze względu na potrzeby uczestników. Natomiast najistotniejsze spośród celów readaptacyjnych to:

- odbudowanie, kształtowanie i wzmacnianie więzi rodzinnych (z dziećmi, partnerami, współmałżonkami lub innymi członkami rodziny) w czasie odbywania kary pozbawienia wolności przez matkę lub ojca rodziny;
- kształtowanie u osadzonych poczucia odpowiedzialności za relacje z dziećmi i utrzymywanie z nimi kontaktów;
- kształtowanie poczucia sprawstwa, inicjatywy i samodzielności w podejmowaniu zadań życiowych poprzez współpracę pomiędzy uczestnikami programu);
- kreowanie potrzeby samorealizacji poprzez uczestnictwo w kulturze oraz gotowości do realizacji działań artystycznych i kulturalnych;
- kształtowanie adekwatnej samooceny i poczucia własnej wartości poprzez odkrywanie nowych umiejętności i treningi twórczości.

Z perspektywy dzieci uczestniczących w programie najważniejsze wydawało się wyjście z działaniami resocjalizacyjnymi poza mury aresztu, który zdecydowanie nie jest miejscem budowania pozytywnych relacji rodzinnych między rodzicami a dziećmi. Zabezpieczenie prawa do kontaktu z rodzicem odbywającym karę pozbawienia wolności jest, jak wskazano wyżej, obowiązkiem instytucji penitencjarnej. Stworzenie warunków do realizacji praw podmiotowych zgodnie z zasadą dobra dziecka leży po stronie zakładu karnego czy aresztu śledczego. Celem programu jest więc wspieranie prawidłowego rozwoju dzieci wychowujących się na co dzień w rodzinach niepełnych i dysfunkcyjnych oraz zapobieganie lub eliminowanie ich problemów emocjonalnych. Poczucie stygmatyzacji, które towarzyszy dzieciom osób inkarcerowanych, jak i jego skutki dla rozwoju społeczno-emocjonalnego dziecka mogą zostać zniwelowane poprzez zainicjowanie procesu destygmatyzacji w teatrze, wśród osób niezwiązanych z zakładem karnym, w procesie twórczego konstruowania nowej niedewiacyjnej tożsamości dziecka z rodziny dysfunkcyjnej (Goffman 2005, za: Konopczyński 2014).

W odniesieniu do pracowników służby więziennej cele programu można zdefiniować następująco:

- inspirowanie pracowników służby więziennej do konstruowania programów korekcyjnych i readaptacyjnych z wykorzystaniem edukacji kulturalnej i podnoszenie ich umiejętności w zakresie metodyki pracy z osadzonymi;
- pozyskanie nowych kompetencji przez animatorów Teatru Lalki i Aktora „Kubuś” w zakresie metodyki pracy arteterapeutycznej.

Metody oddziaływań resocjalizacyjnych miały przede wszystkim charakter interaktywnych zajęć warsztatowych. Założenia projektu korespondowały z twórczym podejściem do resocjalizacji (Konopczyński 2014: 108–109), a zadania organizatorów rozumiano jako „[...] rozwijanie pasji twórczych, podsuwanie pomysłów, inspirowanie do działania, odwołując się do codziennych indywidualnych doświadczeń każdego z uczestników. Pełna akceptacja każdego uczestnika to konieczny warunek, aby mógł on tworzyć i rozwijać się twórczo” (Kowalska 2016: 6). Podczas zajęć wykorzystywano: eksperyment, burzę mózgow, fantazjowanie, elementy pedagogiki zabawy (kreowanie przestrzeni, zabawy kreatywne, improwizację, trening

twórczości), techniki arteterapeutyczne, takie jak: rysunek, malarstwo, zdobnictwo, dekoratorstwo, biblioterapia, muzykoterapia, technika dramy (Kowalska 2016: 7).

Każda edycja programu zaplanowana była jako comiesięczne czterogodzinne spotkania w niedzielę (w 2016 roku spotkania trwały trzy godziny). Warsztaty prowadzone były przez dziewięć miesięcy – od maja do grudnia. W czasie każdego ze spotkań aktywności uczestników dzielono na dwie części. Pierwsza część to zajęcia artystyczne w pracowni teatralnej, gdzie rodzice i dzieci wraz z animatorami brali udział w zajęciach plastycznych. Zajęcia te polegały na malowaniu, szyciu, wyklejaniu w procesie tworzenia masek, strojów teatralnych czy elementów scenografii teatralnej. „Uczestnicy mogli wykonywać prace indywidualnie lub wspólnie z rodziną i dzięki temu mieli możliwość w sposób niewerbalny i bezpieczny przekazać różne emocje związane z rozłąką” (Kowalska 2016: 7). Druga część zajęć to warsztaty ruchowe z wykorzystaniem instrumentów muzycznych, głównie perkusyjnych, polegające na rozwijaniu umiejętności komunikacyjnych werbalnych i pozawerbalnych, ekspresji, integracji i zacieśniania więzi między rodzicami a dziećmi. Poprzez wspólne oglądanie spektaklu bądź zajęć rekreacyjnych, dramatycznych, improwizacji teatralnych na scenie teatru uczestnicy mogli się zapoznać z warsztatem aktorskim czy scenograficznym. „Warsztaty miały być zarówno doskonałą zabawą, a równocześnie wzmacniać poczucie własnej wartości, rozwijać ekspresję własnego ciała, pozwalać na rozładowanie napięć emocjonalnych, odreagowanie agresji, a także uczyć pozytywnej komunikacji z innymi, budowania atmosfery zaufania i bezpieczeństwa” (Kowalska 2016: 7). Techniki wykorzystywane w pracy „[...] odgrywają istotną rolę nie tylko w kształtowaniu pozytywnych cech charakteru, ale doskonałą umiejętność koncentracji i koordynacji wzrokowo-słuchowej. Dzięki niej osoby nieśmiałe otwierają się na grupę i „nowe”, a natomiast te nadpobudliwe ćwiczą i poprawiają koncentrację, kształtują w sobie wytrwałość” (Kowalska 2016: 7). Podczas zajęć wykorzystywano też elementy treningu *mindfulness* (uważności) oraz treningu zastępowania agresji (Goldstein, Glick 1994) oraz prowadzono warsztaty kompetencji rodzicielskich (od 2018 roku do chwili obecnej). Warsztaty obejmowały dwa spotkania po dwie godziny na terenie Aresztu Śledczego w Kielcach. Tematyka warsztatów prowadzonych przez Annę Dąbrowską i Katarzynę

Śmiłowską obejmowała następujące zagadnienia: świadome rodzicielstwo, świadoma komunikacja z dzieckiem, złość w relacji z dzieckiem, różnorodność emocji w relacji z dzieckiem (Śmiłowska 2018). Ważnym elementem spotkania była przerwa na wspólny posiłek, podczas którego uczestnicy mogli omówić własne sprawy rodzinne, a organizatorzy programu mogli dokonywać obserwacji w ramach pomiarów ewaluacyjnych, wymieniać uwagi i spostrzeżenia. Generalnie grupy warsztatowe liczyły do 15 osób. Osobami organizującymi program byli animatorzy kultury, psychologowie, pedagodzy, funkcjonariusze służby więziennej i terapeuci, którzy potrafili dostosować poziom zajęć do tak zróżnicowanej grupy odbiorców.

Ewaluacja programu ze względu na kolejne edycje miała charakter formatywny i realizowano ją za pomocą własnych narzędzi diagnostycznych na początku i na końcu każdej edycji obejmującej od ośmiu do dziewięciu comiesięcznych spotkań w latach 2015–2018. W niniejszym artykule koncentrujemy się na opisie ewaluacji programu za lata 2015–2018. W ewaluacji wykorzystano metody ilościowe i jakościowe, posługując się ankietami ewaluacyjnymi dla uczestników programu, arkuszami obserwacyjnymi wypełnianymi przez animatorów i osoby prowadzące warsztaty kompetencji rodzicielskich i warsztaty integracyjne oraz kwestionariuszami ramowymi wywiadów swobodnych i mapami skojarzeń przeznaczonymi dla dzieci (Kietlińska 2018). Ankiety ewaluacyjne dla uczestników programu obejmowały oceny częściowe, np. ocenę atmosfery wydarzenia i organizacji warsztatów. Arkusze obserwacyjne obejmowały: charakterystykę grupy badanej (ilość, płeć, wzajemny kontakt, zachowania, zaangażowanie, elementy wyróżniające), charakterystykę rodzica (relacje pomiędzy członkami rodziny, relacje zewnętrzne pomiędzy rodzinami, zaangażowanie w wykonywanie zadań), charakterystykę wychowawcy z zakładu karnego (relacje z osadzonymi, relacje wzajemne pomiędzy wychowawcami, zaangażowanie), charakterystykę osób prowadzących warsztaty (relacje pomiędzy nimi a uczestnikami warsztatów, zaangażowanie, trudności organizacyjne), przebieg procesu (opis ćwiczeń, zabaw, gier, zaangażowanie w wykonywanie zadań i poleceń, reakcje na poszczególne elementy warsztatu, relacje podczas kolejnych zabaw i gier).

Efektywność programu jako całości nie jest jeszcze możliwa do opisanego ze względu na jego trwanie. Łącznie od 2015 do połowy

2019 roku w programie wzięły udział 44 osoby skazane oraz 79 dzieci. Można tu wskazać trzy obszary zmian: (1) w zakresie wzmacniania czynników warunkujących skuteczność procesu readaptacji społecznej skazanych, (2) w zakresie realizacji praw dziecka do kontaktu i wzmacniania funkcji opiekuńczo-wychowawczych rodziców oraz (2) w zakresie instytucjonalnych działań artystycznych i społeczno-kulturalnych nakierowanych na społeczność lokalną.

W pierwszym zakresie efektywności należy wskazać, że w przypadku dwóch osadzonych kobiet sąd, mając między innymi na uwadze uczestnictwo w programie w latach 2015 i 2016, orzekł warunkowe przedterminowe zwolnienie na 10 miesięcy przed orzecznym zakończeniem odbywania kary. Ponadto jedna osoba spośród skazanych mimo zakończenia odbywania kary pozostała związana z teatrem, w którym brała udział w programie i uczestniczyła w pewnych przedsięwzięciach jako wolontariusz pracowni plastycznej teatru.

Wyniki ewaluacji formatywnej służyły przede wszystkim poprawie jakości działań i projektowaniu zmian na potrzeby kolejnej edycji programu w kierunku uwzględniania prawa dziecka do kontaktu z rodzicem i wzmacniania funkcji opiekuńczo-wychowawczych rodziców. Po analizie zgromadzonych materiałów ewaluacyjnych można wysunąć wniosek o konieczności udoskonalenia warsztatów kompetencji rodzicielskich, uwzględniających przede wszystkim tematykę potrzeb rozwojowych dzieci na kolejnych etapach rozwoju oraz zasady prawidłowej komunikacji i mechanizmy prawidłowych relacji rodzicielskich.

Dla organizatorów i uczestników zaangażowanych jako animatorzy, terapeuci i organizatorzy programu najbardziej istotna była ocena podmiotu finansującego program, czyli Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Doceniło ono rolę programu wsparcia procesu readaptacji społecznej skazanych poprzez zaangażowanie lokalnego otoczenia społeczno-kulturalnego i instytucji kultury w odbudowanie lub naprawę relacji rodzinnych osób odbywających karę pozbawienia wolności i przyznało środki finansowe na kolejne trzy edycje programu.



## Podsumowanie

Obserwacje z realizacji programu readaptacji społecznej „Teatr, mama, tata i ja” pozwalają stwierdzić, że program jest skuteczny w inicjowaniu pozytywnych zmian w relacjach rodzinnych między uczestnikami. Program opiera się na założeniach różnych współczesnych inicjatyw readaptacyjnych, które realizują prawo więźniów do kontaktów z rodziną i bliskimi krewnymi, ze szczególnym naciskiem na prawo dziecka do utrzymywania kontaktu z rodzicami. Założenia te wynikają również z faktu, że wspieranie funkcji opiekuńczych rodziny w procesie resocjalizacji jest jednym z najważniejszych elementów w zapobieganiu recydywie (Andrews, Bonta 2006: 58–60).

## Bibliografia

- Andrews D.A., Bonta J. (2006). *The Psychology of Criminal Conduct*, New Providence (NJ): Lexis Nexis.
- Barczykowska A., Dzierżyńska-Breś S., Muskała M. (2015). *Systemy oddziaływań resocjalizacyjnych Anglii i Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Cisek A. (1990). *Obowiązek posłuszeństwa dzieci wobec rodziców a ochrona dóbr osobistych dziecka*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo”, nr 186, s. 27–40.
- Dąbrowska A. (2017). *Readaptacja społeczna osób wykolejonych przestępczo w kontekście stosowania alternatywnych form wsparcia na przykładzie programu „Teatr, Mama i Ja”*, [w:] *Horyzonty pedagogiki resocjalizacyjnej. Księga Jubileuszowa Profesora Wiesława Ambrozika*, red. A. Barczykowska, M. Muskała, Poznań: Wydawnictwo UAM, s. 515–526.
- Dąbrowska A., Kusztal J. (2019). *Dobre praktyki w zakresie ochrony dziecka w procesie resocjalizacji i readaptacji społecznej jego skazanych rodziców*, „Problemy Wczesnej Edukacji”, t. 47, nr 4, s. 18–25.
- Dąbrowska A., Kusztal J., Turczyk M. (2019). *Wsparcie procesu readaptacji społecznej skazanych na przykładzie programu „Teatr, Mama, Tata i Ja”*, „Archiwum Kryminologii” t. 41, nr 2, s. 335–363.
- De Claire K., Dixon L. (2015). *The Effects of Prison Visits from Family Members on Prisoners' Well-Being, Prison Rule Breaking, and Recidivism: A Review of Research Since 1991*, „Trauma Violence & Abuse” t. 18, nr 2, s. 185–199.
- Gendreau P., Little T., Goggin C. (1996). *A Meta-analysis of the Predictors of Adult Offender Recidivism: What works!*, „Criminology”, t. 34, nr 4, s. 575–608.

- Goffman E. (2005). *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, przeł. A. Dzierżyńska, J. Tokarska-Bakir, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Goldstein, A.P. (1994). *Aggression Replacement Training: Curriculum and Evaluation*, „Simulation & Gaming”, t. 25, nr 1, s. 9–26.
- Grudzińska M. (2000). *Kontakty z dzieckiem. Sądowe ustalenie, orzecznictwo, wzory*, Warszawa: C.H. Beck.
- Holewińska-Łapińska E. (2008). *Orzekanie o osobistej styczności z małoletnimi innymi osób niż ich rodzice*, „Prawo w Działaniu”, nr 4, s. 119–179.
- Justyński T. (2011). *Prawo do kontaktów z dzieckiem w prawie polskim i obcym*, Warszawa, Wolters Kluwer.
- Kietlińska B. (2018). „Teatr, mama, tata i ja”. Czy przestrzeń teatralna stanowi pretekst do rodzinnej relacji opartej na bliskości? (prezentacja), Interdyscyplinarna Konferencja Naukowa pt. „Dzieciństwo – Projektować, przeprojektować, odprojektować”, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 12.10.2018.
- Konopczyński M. (2014). *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreuujących*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kowalska J. (2016). Edukacja kulturalna. Raport ewaluacyjny dla Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego dotyczący zadania TEATR, MAMA i JA.
- Kowalska J. (2018). Teatr, Mama, Tata i Ja 2018, <https://www.teatrkubus.pl/teatr-mama-tata-i-ja-2019/aktualnosci> (dostęp: 26.05.2019).
- Krakowska E. (2019). *Relacje rodzinne skazanych na karę pozbawienia wolności*, <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Relacje-rodzinne-skazanych-na-kary-pozbawienia-wolnosci> (dostęp: 10.07.2019)
- Krupa-Lipińska K. (2016). *Naruszenie dobra osobistego w postaci więzi rodzinnej poprzez utrudnianie kontaktów z dzieckiem*, Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Kusztal J. (2018). *Dobro dziecka w resocjalizacji. Aspekty pedagogiczne i prawne*, Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Liem M., Garcin J. (2014). *Post-Release Success among Paroled Lifers*, „Laws”, nr 3, s. 798–823.
- Poehlmann J., Dallaire D., Booker Loper A. (2010). *Children's Contact with Their Incarcerated Parents. Research Findings and Recommendations*, „American Psychologist”, t. 65, nr 6, s. 575–598.
- Rzecznik Praw Obywatelskich (2019). *Osoby osadzone w zakładzie karnym. Prawa rodzin i najbliższych. Informator Rzecznika Praw Obywatelskich* (2019), <https://www.rpo.gov.pl/pliki/13269673450.pdf> (dostęp: 5.07.2019).
- Stadniczeńko S.L. (2015). *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień*, Warszawa: Wydawnictwo Biuro Rzecznika Praw Dziecka.
- Stojanowska W. (1999). *Dobro dziecka jako instrument wykładni norm Konwencji o prawach dziecka oraz prawa polskiego i jako dyrektywa jego za-*

- stosowania, [w:] *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, red. T. Smyczyński, Poznań, Ars boni et aequi.
- Śmiłowska K. (2018). *Warsztaty kompetencji rodzicielskich*, Świętokrzyskie Centrum Profilaktyki i Edukacji [materiały własne w dyspozycji autorów].
- Wedel-Domaradzka A. (2016). *Prawo do kontaktów z rodziną osób aresztowanych oraz pozbawionych wolności – rozważania na tle standardów soft law and art. 8 EKPC*. „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarne”, nr 7, s. 301–318.
- Winiarz J. (1965). *Ochrona praw matki, dziecka i rodziny*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.

### Akty prawne

- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz.U. 2016, poz. 2231).
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964, Nr 9, poz. 59 z późn. zm).
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (Dz.U. 1964, Nr 16, poz. 93).
- Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. 1964, Nr 43, poz. 296).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz.U. 1997, Nr 88, poz. 553 z późn. zm).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. 1997, Nr 90, poz. 557, t.j. z 2017, poz. 665 z późn. zm).

### Orzecznictwo

- Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 26 stycznia 1973 r. – III CZP 101/71 (OSNC 1973/7-8/118).

### Dokumenty Rady Europy i Organizacji Narodów Zjednoczonych

- Council of Europe, Committee of Ministers, Resolution 73 (5). Standard minimum rules for the treatment of prisoners, adopted on 19 January 1973.
- Council of Europe, Recommendation No. R (87) 3 of the Committee of Ministers to member states on European prison rules (Adopted by the Committee of Ministers on 12 February 1987 at the 404th meeting of Ministers’ Deputies).

- Council of Europe, Recommendation 134 (1997) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on the social consequences of imprisonment and its effects on the family, adopted on 1–2 September 1999.
- Council of Europe, Convention on Contact concerning Children (2003). European Treaty Series – No. 192.
- Council of Europe, Commentary to Recommendation Rec (2006)2 of the Committee of Ministers of the members states on the European Prison Rules.
- Council of Europe, Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe to the member states Rec (2006)2 of 11.01.2006 on European Prison Rules, adopted at the 952 meeting of deputy ministers.
- Council of Europe, Recommendations CM/Rec (2018)5 of the Delegates of Ministers to member States concerning children with imprisoned parents (Adopted by the Committee of Ministries on 4 April 2018 at 1312th meeting of Ministers' Deputies).
- Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners. Adopted by the First United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, held at Geneva in 1955, and approved by the Economic and Social Council by its resolutions 663 C (XXIV) of 31 July 1957 and 2076 (LXII) of 13 May 1977.

## ADRES DO KORESPONDENCJI

Anna Dąbrowska  
Uniwersytet Jagielloński  
Instytut Pedagogiki  
e-mail: [anna.1.dabrowska@uj.edu.pl](mailto:anna.1.dabrowska@uj.edu.pl)

Justyna Kuształ  
Uniwersytet Jagielloński  
Instytut Pedagogiki  
e-mail: [justyna.kusztal@uj.edu.pl](mailto:justyna.kusztal@uj.edu.pl)

Małgorzata Turczyk  
Uniwersytet Jagielloński  
Instytut Pedagogiki  
e-mail: [m.turczyk@uj.edu.pl](mailto:m.turczyk@uj.edu.pl)